

СЕКЦІЯ 2. ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА НАВЧАННЯ

УДК 373.3.016:811.161.2'366(07)

ФОРМУВАННЯ МОРФОЛОГІЧНИХ УМІНЬ ТА НАВИЧОК МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЯК НЕОБХІДНА УМОВА РОЗВИТКУ ТЕКСТОТВОРЧОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Гамза А.В., аспірант
кафедри теорії та методик початкового навчання
Рівненський державний гуманітарний університет

У статті розглянуті теоретико-практичні аспекти формування морфологічних умінь та навичок молодших школярів як одного із важливих компонентів розвитку текстотворчої компетентності; проаналізовано педагогічні умови розвитку сукупності мовних знань дитини початкової ланки освіти; описана важливість застосування вправ мовного та мовленнєвого характерів, спрямованих на засвоєння знань щодо вивчення частин мов; доведено важливість методики формування текстотворчої компетентності через опрацювання мовного матеріалу морфологічного характеру; визначена раціональна система вправ на досягнення молодшими школярами високого результату у процесі формування навичок говоріння та текстотворення.

Ключові слова: мова, мовлення, текстотворення, навичка говоріння, морфологія, частини мови.

В статье рассмотрены теоретико-практические аспекты формирования морфологических умений и навыков младших школьников как одного из компонентов развития текстотворческой компетентности; проанализированы педагогические условия развития языковых знаний ребенка начальных классов; описана важность упражнений языкового и речевого характеров, направленных на усвоение знаний относительно изучения частей речи; доказана важность методики формирования текстотворческой компетентности через обработку материала морфологического характера; определена рациональная система упражнений для достижения высокого результата формирования навыка говорения и навыков текстотворения.

Ключевые слова: язык, речь, текстотворение, навыки говорения, морфология, части речи.

Gamza A.V. FORMING OF MORPHOLOGICAL ABILITIES AND SKILLS OF JUNIOR SCHOOL-CHILDREN AS NECESSARY CONDITION TO DEVELOPMENT OF THE FORMING TO THE TEXT OF COMPETENCE ON LESSONS OF UKRAINIAN

The article deals with the theoretical and practical aspects of formation of morphological abilities and skills of younger students as one of the components of morphology competence; analyzed the pedagogical conditions of development of language skills of primary school child; described the importance of language and speech exercises character aimed at acquiring knowledge about the study of the parts of speech; It proved the importance of the method of forming morphology competence through morphological processing of the material nature; The rational system of exercises to achieve a good result and the formation of the skill of speaking morphology skills.

Key words: language, speech, process of forming the text, skills of talking, morphology, parts of speech.

Основним ключовим елементом сучасної освіти України є реформування всіх її ланок, зорієнтованих на кожного громадянина демократичної держави та відродження національної школи. Такий процес зумовлений багатьма чинниками, зокрема змінами у суспільно-політичному житті українського народу, і відображений у Законі України «Про освіту», Державній національній концепції розвитку освіти 2015–2025 рр. та у Державному стандарті змісту початкової освіти [8, с. 34–38].

У Державному освітньому стандарті з навчання української мови молодших школярів основним завданням визначено навчити молодших школярів будувати зв'язні висловлювання в межах доступних для них тем, типів текстів. Основним завданням

початкової школи в галузі мовної освіти є навчання школярів змістовно, граматично та стилістично правильно висловлювати свої думки. Вагоме значення у формуванні текстотворчої сторони дитини відіграє морфологічний характер аналізу навчальних текстів та побудови власних висловлювань [5, с. 59].

Аналіз останніх досліджень і публікацій науковців доводить, що вивчення частин мови молодшими школярами є необхідною умовою у процесі творення власних зв'язних висловлювань. На цьому наголошували психологи, педагоги, лінгвісти, науковці та практики. На важливості вивчення та засвоєння частин мови, як важливого компоненту текстотворчої компетентності наголошували такі педагоги і лінгвісти

XIX століття, як М.Ф. Бунаков, Ф.І. Буслаєв, І.І. Срезневський, К.Д. Ушинський, П.Ф. Фортунатов; вагомими є результати експериментальних досліджень А.І. Багмут, Л.О. Варзацької, Н.А. Гац, В.Т. Горбачук, Д.М. Кравчук, Т.Ф. Потоцької, Т.Г. Рамзаєвої, М.В. Сокирко, Г.О. Фомічової, О.Н. Хорошковської, Г.Т. Шелехової. В центрі наукових праць щодо вивчення частин мови на уроках української мови провідними є роботи М.С. Вашуленка, І.М. Гудзик, Т.О. Ладигенської, Н.Я. Скрипченко, К.Д. Ушинського, А.М. Богуш, М.М. Алексеева, К.І. Пономарьової, М.Г. Стельмаховича, В.В. Мельничайко, Г.Т. Шелехової, Л.В. Скуратівського, Н.М. Остапенко, М.І. Пентиліюк, Л.М. Паламар; психологічний аспект розглядали Л.С. Виготський, О.М. Леонтьєв, М.І. Жинкін.

Мета статті – здійснити детальний аналіз теоретико-методичних аспектів формування морфологічних умінь та навичок у молодших школярів на уроках української мови, з'ясувати методичну основу означеного питання, оскільки воно є важливим щодо розвитку текстотворчої компетентності учнів початкових класів, підтвердити результативність дослідження у процесі розвитку якого формується культура усного та писемного мовлення, як засобу складання власних зв'язних висловлювань залежно від теми та мети спілкування.

За твердженнями М.С. Вашуленка «Морфологія (від грец. «вчення», конкретно – «вчення про форму») – це розділ граматики, в якому вивчається слово в аспекті його граматичних властивостей» [3, с. 67].

З визначеного терміну «морфологія» та спираючись теоретичні аспекти питання, що розглядається нами, можемо стверджувати, що методика вивчення морфології у початкових класах – це розділ методики викладання української мови, який досліджує процеси засвоєння учнями граматичних понять і закономірностей у процесі ознайомлення із частинами мови, способами вироблення практичних умінь і навичок молодших школярів.

Пізнавальною метою даного розділу є засвоєння основних морфологічних понять. Практичні цілі вивчення морфології полягають у формуванні морфологічних умінь і навичок, головне з яких – навчити дитину чітко розрізняти частини мови і правильно використовувати їх при складанні зв'язних висловлювань.

Програма для початкових класів загальноосвітньої школи не передбачає спеціального ознайомлення молодших школярів з діленням частин мови на самостійні та службові, але практично вчитель повинен

звернути увагу учнів на ознаки, за якими частини мови поділяються на дві групи. Одним з провідних завдань вивчення частин мови є розвиток умінь створювати власні тексти, формуючи при цьому основні компоненти текстотворчої компетентності молодшого школяра.

У початковій школі діти ознайомлюються з усіма основними частинами мовами, адже їх вивчення має на меті:

- ознайомлення учнів із самостійними частинами мови: іменник, прикметник, дієслово, числівник, особові займенники, прислівник із службовою частиною мови прийменником (без уживання термінів «самостійні та службові частини мови»);

- вироблення умінь усвідомлювати, що кожне слово є назвою предмета, ознаки чи дії і відповідає на запитання «хто?», «що?», «який?», «яка?», «яке?», «що робить?», «скільки?», «котрий?»;

- засвоєння форм словозміни, передбачених програмою щодо вивчення частин мови;

- вивчення орфографічних правил (правопис відмінкових закінчень іменників і прикметників, особових закінчень дієслів) [7, с. 46].

Щоб якісно та успішно вирішити означені завдання, передбачені програмою, молодші школярі повинні працювати з синонімами, антонімами (без вживання термінів), познайомитись із багатозначністю слів, їх вживанням в прямому та переносному значеннях на уроках української мови.

Традиційно для класифікації частин мови враховують спільні лексичні ознаки, граматичні категорії, синтаксичні функції та засоби словотвору. У сучасному мовознавстві існують різні погляди щодо кількості частин мови. Це пояснюється тим, що слова не можна чітко розподілити на певні класи, враховуючи всі названі вище ознаки.

Як зазначає О.М. Біляєв: «Значну трудність для учнів становить те, що однозвучні слова можуть належати до різних частин мови» [1, с. 34]. Слово «*мило*» може виявитись іменником, дієсловом минулого часу, прислівником; «*край*» – іменником і прийменником, «*навколо*» – прислівником і прийменником, «*як*» – прислівником, сполучником і часткою, «*що*» – займенником і сполучником. Така омонімічність може бути випадковою, а може й виникати внаслідок перехідних процесів у системі частин мови. В усіх цих випадках потрібне послідовне застосування критеріїв виділення частин мови й визначень кожної з них [1, с. 238].

Вивчення морфологічного матеріалу у початкових класах слід починати з найважливішої самостійної частини мови – іменни-

ка, адже спочатку вчитель має сформулювати у молодших школярів уявлення про назву предмета, а вже потім надавати конкретно-му предмету ознаки та дії. Система роботи над темою «Іменник» являє собою цілеспрямований процес, яким передбачається певна послідовність вивчення граматичних ознак і узагальненого лексичного значення даної частини мови, а також поступове ускладнення вправ, які мають на меті формування навичок точного вживання іменників у мовленні, правильне їх написання та вживання у власних текстах.

У першому класі учні знайомляться зі словами, які відповідають на питання «що?», «хто?», що є назвами предметів, виконують логічні вправи на розрізнення назв істот / неістот. Загальне уявлення про іменник починає формуватися в дитини ще в добукарний період. Саме на даному етапі навчального процесу вчитель навчає розрізняти предмет і слово, що його називає: *предмет* ми бачимо, можемо потримати в руках, а *слово*, що є назвою предмета, тільки вимовляємо і чуємо.

У другому класі вводиться термін «іменник» (слова, які означають назви предметів), продовжується робота над диференціацією назв істот / неістот, формуються практичні (без уживання термінів) уміння та навички розрізняти числа іменників, формувати предмети за родовими ознаками.

Поняття про «предметність» поступово розширюється. Учні усвідомлюють, що в поняття «предмет» входять не лише речі, що є в класі, поблизу школи, люди, тварини, а й явища природи. Наприклад, *блискавка, роса, туман*.

У третьому класі поглиблюються уявлення молодших школярів про такі лексико-граматичні категорії іменників: назви істот / неістот, власні / загальні назви, розвивається поняття предметності на прикладах іменників, що означають опредмечені дії, якості (*сміх, зелень*), формується поняття одиниці / множини; діти вчать розрізняти іменники за родами.

Рід іменника традиційно визначають через підстановку займенників – «*цей, ця, це, він, воно, вона, мій, моя, моє*». Важливо під час формування поняття роду довести учням, що визначити рід іменників можна тільки в одиниці.

Під час вивчення означеної частини мови діти мають спостерігати за влучним вживанням слів у тексті, пояснювати до речності їх вживання у мовленні; знаходити в реченнях тексту синоніми та антоніми, з'ясовувати їх значення та самостійно добирати і вводити в речення; замінювати в тексті зайві лексичні повтори іменниками,

які б відображали зміст висловлювання; будувати свої невеликі тексти залежно від мети та типу мовлення.

Процес вивчення теми «Прикметник» має відбуватися у двох напрямках: по-перше, мовленнєвий розвиток школярів, по-друге, засвоєння мовних знань, формування умінь та навичок. На відміну від іменника і дієслова, прикметник характеризується несамостійністю граматичних ознак.

Методика навчання української мови орієнтує на вивчення прикметника на синтаксичній основі. У першому класі в період навчання грамоти діти практично ознайомлюються зі словами, що є ознаками предмета (без вживання самого терміну «Прикметник»). У другому класі засвоюють слова, які виражають ознаки предметів і відповідають на запитання «*який?*», «*яка?*», «*які?*» (вводиться термін «Прикметник»). Діти вчать називати ознаки предметів за кольором, смаком. Досить важливо, показати молодшим школярам зв'язок цієї частини мови з іменником. Вивчення прикметника у третьому класі спрямоване на розгляд зв'язку прикметників з іменниками, вводиться термін «однина / множина», формуються поняття про змінювання прикметників за родами в однині (у сполученні з іменниками), усвідомлюється неможливість такого змінювання у множині.

Прикметник завжди відноситься до іменника. Зв'язок прикметника з іменником учні встановлюють за допомогою питань «*який?*», «*яка?*», «*яке?*». У процесі вправ формуємо навички визначити рід, число і відмінок прикметника в сполученні «прикметник + іменник» [2, с. 144].

Уся система роботи з прикметником має бути спрямована на розвиток умінь користуватись прикметниками у власному усному та писемному мовленні. Під час вивчення такої частини мови проводиться різноманітна робота з розвитку мовленнєвих умінь молодших школярів: вживання прикметників у прямому та переносному значеннях, побудова сполучень слів і речень з прикметниками, побудова речень з однорідними прикметниками, редагування власних текстів за допомогою добору та уточнення використаних прикметників.

Дієслово – складна граматична категорія. Послідовність роботи над дієсловами, зв'язок між розділами, обсяг програмного матеріалу, прийоми і засоби його вивчення в кожному класі визначаються завданнями вивчення даної частини мови, її лінгвістичними особливостями і пізнавальними можливостями молодших школярів. Основні завдання полягають в тому, щоб сформувати початкове поняття в учнів початкових

класів про дієслово як частину мови, розвивати вміння усвідомлено вживати дієслова в усних і письмових висловлюваннях, підвищувати рівень розумового розвитку молодших школярів, виробити навичку правильного правопису особових закінчень найбільш уживаних дієслів I і II дієвідмін.

Система вивчення дієслова розпочинається також з першого класу, адже, працюючи над морфологічним матеріалом, ми повинні пам'ятати, що комплексне засвоєння знань приводить до формування конкретних умінь й навичок та сприяє ефективному розвитку текстотворчої компетентності молодших школярів.

Учні називають слова, які відповідають на питання «що робить?» або «що роблять?», і визначають можливих виконавців перелічених дій. У другому класі відбувається аналіз важливості дієслів у мовленні дитини: розглядаються слова, близькі та протилежні за значенням. У третьому класі визначається поняття про дієслово як частину мови (питання, значення, роль у реченні, зв'язок з іменником, продовжується робота із дієсловами-синонімами, дієсловами-антонімами). Учні ознайомлюються зі зміною дієслів за часом, числами та родами. Четвертий клас побудований на роботі над словами із спільнокореневими та синонімічними дієсловами різних семантичних груп, на формуванні умінь вводити їх у речення, текст. Надається значна увага реконструюванню тексту зі зміною граматичної форми, добору часових форм дієслова залежно від змісту тексту.

З такими частинами мови, як числівник (кількість, порядок під час лічби), займенник (здатність замінювати іменник, прикметник, числівник: *я, ти, він, вона, мій, свій, себе*), прислівник (час, місце, причина, спосіб дії: *сьогодні, влітку, вгорі, гарно, ввечері, разом*), учні починають знайомитись з другого класу.

Вивчення числівника передбачає формування умінь розпізнавати числівники, розрізняти числівники, які виражають числове значення, правильно утворювати відмінкові форми числівників та використовувати їх у мовленні; вживати числівники на позначення дати, часу; виражати орієнтовну кількість за допомогою поєднання кількісного числівника й іменника (*років п'ять, метрів вісім*); знаходити вивчені орфограми у навчальних текстах, поданих для аналізу, вміти пояснювати їх за допомогою правил.

Максимально слід звернути увагу учнів на те, що займенник у методиці навчання української мови має тільки вказівне значення, проте в тексті це значення набуває конкретності, співвідноситься з окремою особою чи предметом, ознакою, кількістю.

Таким чином, у тексті займенник виступає замість іменника, прикметника, числівника, урізноманітнюючи мовлення молодшого школяра й виступаючи засобом зв'язку речень за змістом та метою висловлювання.

Спираючись на мовний матеріал, що передбачений програмою на вивчення теми «Прислівник», учень повинен визначати морфологічні ознаки виучуваної частини мови, чітко окреслювати їх синтаксичну роль, утворювати прислівники за допомогою відомих способів словотвору, правильно утворювати ступені порівняння прислівників, добирати до прислівників синоніми та антоніми, визначати стилістичну роль прислівників, використовувати прислівники як засіб зв'язку речень у тексті, а також для увиразнення мовлення, вираження оцінки, дотримуватися правил написання прислівників (букви «н» та «нн» у прислівниках, «не» і «ні» з прислівниками, «и» та «і» в кінці прислівників, написання прислівників злитом, окремо, через дефіс).

З метою закріплення здобутих знань та формування в учнів умінь виявляти, диференціювати та з'ясовувати в тексті роль мовних засобів зв'язності слід використовувати вправи розпізнавального характеру. Наприклад:

– Вправа 1. Прочитайте текст. Знайдіть у тексті займенники, підкресліть їх. Вкажіть, на місці якого іменника вони вживаються? Поясніть, з якою метою автор повторює цей займенник двічі? Чи можна вважати недоліком повтори у тексті?

Шумить, вирує потік. Ласкавий, милозвучний, мов колискова пісня. Він заколисує Нателлу вечорами. І він же перший будить її зранку, м'яко вплітаючись у розкіш дитячих снів.

(За О. Гончаром)

З метою формування в молодших школярів умінь використовувати засоби міжфразового зв'язку доцільно практикувати конструктивні вправи, які пов'язані з різноманітними змінами, перетвореннями вихідного тексту, а саме: лінгвістичний експеримент, редагування, синонімічну заміну, трансформацію. Наприклад:

– Вправа 2. Прочитайте. Уявіть картину, яку автор допоміг нам відчувати, вживаючи в цьому тексті споріднені слова.

Як духмяно пахнуть трави. І серед цих пахоців розрізняєш запах суниць. Ніжний, солодкий, аромат манить до себе... Зірвав я кілька запашних ягід.

Спробуйте замінити ці слова іншими, близькими за значенням. Який із текстів сприймається краще?

– Вправа 3. Відредагуйте текст, замініть іменник «бджілка» іншою частиною мови

так, щоб вона була у тексті засобом зв'язності висловлювання. Прочитайте утворений текст, поясніть, чи доцільна в ньому така заміна.

Наталочка виручила бджілку з біди. Бджілка хотіла напиться і впала в бочку з водою. Дівчинка кинула на воду листочок. Вилізла на нього бджілка, обсушила крильця та й полетіла.

Замість займенника вона добери і встав у друге речення іменник, близький за значенням до іменника бджілка.

Прийом синонімічної заміни граматичних засобів сприяє формуванню вміння вибирати мовні засоби з урахуванням специ-

фіки стилю. Проілюструємо на конкретних вправах.

– Вправа 4. Усно складіть та запишіть невеличкий текст про перший сніг. Намагайтеся зобразити картину, щоб ми змогли уявити, як усе навколо вкрите білосніжною ковдрою.

– Вправа 5. За поданим початком складіть твір про берізку: «Моя берізка красива в усі пори року...».

Із твору читач повинен дізнатися, в яку пору берізка подобається вам найбільше.

Згадані тренувальні вправи продуктивно-творчого характеру передбачають формування вміння «оформляти» змістові зв'яз-

Таблиця 1

Результати виявлення сформованості морфологічних умінь та навичок під час розвитку текстотвірної компетентності на уроках української мови

	Загальна кількість учнів	Виділення самостійних та службових частин мови у навчальних текстах учнями 3-х класів		
		Кількість учнів, яка впоралась із завданнями	Загальна успішність %	Якісна успішність %
Контрольні класи	450	240	100%	55%
Експериментальні класи	450	410	100%	88%
КЛАС	Загальна кількість учнів	Введення синонімів, антонімів, споріднених слів для зв'язності речень у тексти учнями 3-х класів		
		Кількість учнів, яка впоралась із завданнями	Загальна успішність %	Якісна успішність %
Контрольні класи	450	148	100%	25%
Експериментальні класи	450	331	100%	75%

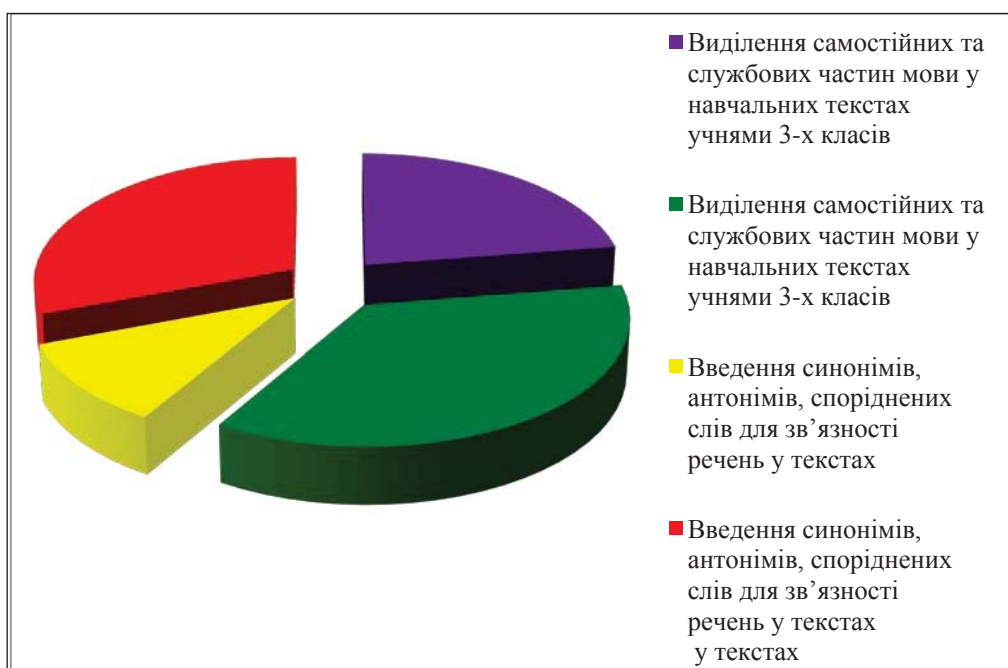

Рис. 1. Результати виявлення сформованості морфологічних умінь та навичок під час розвитку текстотвірної компетентності на уроках української мови

ки чи то навчального або ж власного тексту, використовуючи у процесі такої роботи вже засвоєні засоби вираження зв'язності. Вони спрямовані безпосередньо на формування й активізацію загальнонавчальних умінь і різноманітних навичок, реалізацію яких ми можемо простежити при формуванні текстотворчої компетентності молодших школярів на уроках української мови.

Щоб довести ефективність формування текстотворчої компетентності у процесі роботи над морфологічним матеріалом, зокрема вивчення частин мови, нами було проведено експериментальне дослідження у міських школах Тернополя, де брали участь близько 450 молодших школярів, з виявлення сформованості морфологічних умінь та навичок під час розвитку текстотворчої компетентності на уроках української мови.

Як показали результати експерименту, відповідні уміння і навички, сформовані на основі використання певних вправ і завдань, краще розвинені в учнів експериментального класу, ніж контрольного. Дані результати представлені у таблиці 1.

Аналізуючи кінцевий результат проведеного дослідження, можна зробити висновок, що учням контрольних класів, працюючи над виробленням морфологічних умінь на основі аналізу навчальних текстів, не повністю вдалося реалізувати поставлені завдання та досягти очікуваного результату.

Лише певна частина школярів впоралась з поставленими завданнями (55% загальної кількості учнів виконали вправи щодо виділення самостійних та службових частин мови у навчальних текстах та лише 25% молодших школярів контрольних класів впорались із введенням синонімів, антонімів, споріднених слів у процесі редагування текстів).

Щодо результатів виявлення сформованості морфологічних умінь та навичок під час розвитку текстотворчої компетентності на уроках української мови, а саме виконання завдань, пов'язаних з виділенням самостійних та службових частин мови у навчальних текстах та введенням синонімів, антонімів, споріднених слів у процесі редагування текстів, то учні експериментальних класів виявили великий інтерес до аналізу окремих мовних морфологічних аспектів у процесі розвитку текстотворчої компетентності: 88% учнів експериментальних класів виконали завдання з виділення самостійних та службових частин мови у навчальних текстах, а це свідчить про високу якість знань школярів щодо означених понять та продуктивність вправ, означених у публікації; 75% учнів експериментальних класів засвідчили,

що за допомогою введення синонімів, антонімів, споріднених слів у процес редагування навчальних текстів молодші школярі краще усвідомлюють значення роботи, яку мають виконати, а також зростає ефективність роботи над окресленим нами дослідженням.

Отже, зважаючи на експериментальне дослідження, можна стверджувати, що робота щодо формування морфологічних умінь та навичок ефективно впливає на розвиток текстотворчої компетентності та є необхідною умовою її формування.

Вивчення частин мови на уроках української мови є синтезом відомостей, що подаються учням через попередню аналітичну роботу, шляхом роз'яснення кожної ознаки поняття на спеціальних прикладах. Ось чому в чинних підручниках для шкіл з українською мовою навчання перевага надається індуктивному методу вивчення граматичних визначень частин мови.

З метою забезпечення свідомого засвоєння визначень частин мови треба домагатися того, щоб учні могли кожне визначення розчленувати на його складові частини і навести до них власні приклади.

Вивчення морфології має велике значення для загального навчання і розвитку школярів. Засвоєння знань з морфології сприяє інтелектуальному розвитку та формуванню текстотворчої компетентності молодших школярів, необхідною умовою якої є процеси аналізу навчальних текстів та створення власних зв'язних висловлювань учнями початкових класів на уроках української мови.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Біляев О.М. Зміст уроку української мови / О.М. Біляев // УМЛШ. – 2003. – № 4. – С. 2–7.
2. Варзацька Л.О. Навчання мови мовлення на основі тексту / Л.О. Варзацька. – К. : Рад. Шк., 1986. – 105 с.
3. Вашуленко М.С. Орфоепія і орфографія в 1–3 класах / М.С. Вашуленко. – К. : Рад. школа, 1982. – 104 с.
4. Вашуленко М.С. Українська мова і мовлення в початковій школі / М.С. Вашуленко. – К. : Освіта. – 2006. – 268 с.
5. Постанова Кабінету Міністрів України від 20 квітня 2011 року № 462 «Про затвердження Державного стандарту початкової загальної освіти». – К. : МОН. – 2011.
6. Пономарьова К.І. Увіраження синонімами мовлення молодших школярів / К.І. Пономарьова // Початкова школа. – 2001. – № 4. – С. 32–34.
7. Програми для середньої загальноосвітньої школи 1–4 класів. – К. : Початкова школа, 2013. – 432 с.
8. Проект «Концепція розвитку освіти України на період 2015–2025 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.tnpu.edu.ua/EKTS/proekt_koncepc.pdf.
9. Пентиліук М.І. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах / М.І. Пентиліук, С.О. Караман, О.В. Караман, О.М. Горошкіна та ін. – К. : Ленвіт, 2004. – 400 с.